

СУМСЬКИЙ ПОЛК ТА ПОДІЇ СІВЕРСЬКО-СЛОБОЖАНСЬКОГО ПОХОДУ КАРЛА XII

Питання участі слобідських козацьких полків у подіях кінця 1708 – початку 1709 рр., пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана І. С. Мазепи, залишилося ледве не поза увагою більшості вітчизняних та зарубіжних дослідників. Складається враження, що ці військові формування ледве не стояли осторонь російсько-шведсько-українського конфлікту, хоча Сіверсько-Слобожанський похід війська Карла XII та гетьмана І. С. Мазепи відбувався в прикордонній смузі між Гетьманщиною та Слобідською Україною та безпосередньо на території «московських» козацьких полків – Сумського та Охтирського.

На нашу думку, з'ясування ставлення населення Слобідської України, передусім козацької верстви, до антимосковського «зриву» гетьманців та ступінь його участі у зазначених подіях становить значний інтерес. Цей заселений українцями край становив значну частину України і, незважаючи на наявність кордону, був тісно пов'язаний з Наддніпрянською Україною економічними, культурними та політичними зв'язками. Окрім того, Слобідська бригада становила значну військову потугу, і залучення 3,5 тис. «виборних» козаків (не рахуючи резервів) на той чи інший бік конфлікту давало суттєві переваги.

Для того, щоб давати оцінку настроям, що панували в 1708–1709 рр. на Слобожанщині та в Сумському полку зокрема, необхідно зробити екскурс в недалеке минуле. Варто відзначити, що, зважаючи на обставини утворення та окремішній від решти українських земель статус, Слобідська Україна завжди була притулком для радикальних елементів та різного штибу опозиціонерів до гетьманської влади. Тут переховувалися насамперед ті, хто орієнтувався в своїй діяльності на Москву. Однак вихід з-під юрисдикції гетьманської влади аж ніяк не означав повної покори владі московській: задля збереження свого особливого статусу проміжної ланки між гетьманцями-реєстровцями та московськими служилими людьми, слобідське козацтво перманентно заявляло про своє «іноземство». Відстоювання своїх «вольностей» виявлялося також у численних конфліктах з московськими поміщиками та служилими людьми на кордонах полкового регіменту. Найбільш характерною була боротьба Сумського полку за т. зв. «присеймівські сотні», яка розпочалася ще в 1676 р. У 1686 р. до юрисдикції сумського полковника були віднесені слободи Кобилки, Кариж, Глушкове, Любимівка, Худяківка, Саліївка, Коров'яківка, Лежеч за попами, Тьоткіне, Летучівка, Вир та Глушець¹. Протягом 1696–1698 рр. конфлікт із

поміщиками м. Путивля переріс у відкриту збройну боротьбу, призупинити яку вдалося лише завдяки втручанням центральної влади². Попри все, протистояння зберігалося ще до середини 1720-х років.

Однак чи не найбільшим подразником для слобожан були місцеві царські воєводи, що призводило до збройних заворушень, як у випадку зі сумським воєводою Умаєм Шамордіним в 1661 року³.

Порубіжне слобідське козацтво, перебуваючи між Москвою та неспокоїною Гетьманщиною, майже завжди вело подвійну гру і під час соціально-політичних потрясінь могло виступити проти центрального уряду, як це сталося 1668 року, коли воно підтримало І. Брюховецького та С. Разіна. У Слобідській Україні, що страждала від воєводської сваволі, в березні того року спалахнуло повстання в Харківському полку, а пізніше – в Острогозькому. Спокуса звільнитися з-під московської залежності або принаймні позбутися опіки приказних була досить сильною, проте певний досвід дав можливість сумському полковнику Г. Кондратьєву, що потайки контактував з повстанцями, вчасно зорієнтуватися у ситуації та вийти сухим із води. Звичайно, що певні огріхи йому були прощені, а про підтримку в критичний момент урядових сил у Москві згадували не лише у 1668–1669 рр., а й значно пізніше.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. прикладом для наслідування у повсякденному житті для слобожан виступала не напівазійська Москва, а, безумовно, блискучий гетьманський двір з його європейським етикетом та церемоніями. Тут варто згадати про повальне «ушляхетнення» слобідської козацької верхівки, яке виявилось у замовленнях панегіриків, «парсун», вигадуванні гербів, колекціонуванні коштовного посуду, зброї тощо. Урядовий перепис рухомого та нерухомого майна харківського полковника Федора Донця, здійснений на поч. XVIII ст., зафіксував у останнього разом із полковницьким перначем наявність бунчука – виключно гетьманського клейноду⁴. Подібну відверту зухвалість могли собі дозволити хіба що самовпевнені і незалежні від ясновельможного слобідські полковники.

На відміну від гетьманської старшини, яка наприкінці XVII – на початку XVIII ст. боролася за збереження своїх прав, слобідська старшина, завдяки своїй «вічній уособленості» та схильності до авантюриництва, домоглася розширення власних повноважень: у 1706 р. вийшов царський указ, відповідно до якого по слобідських полках скасовувалися воєводи і вся влада передавалась полковникам⁵. Водночас, декларована козацькою старшиною відданість цареві не завжди відповідала дійсності: варто лише згадати про зв'язки сумського полковника Гарасима Кондратьєва з опозиційними гетьманами Брюховецьким і Дорошенком, конфлікти з Многогрішним і Самойловичем та яскраво виражені претензії на гетьманську булаву.

З огляду на перехід у найближчому майбутньому гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, поведінку слобідської старшини щодо його «зради» та подальшої діяльності екзильного гетьмана П. Орлика можна визначити як зовні цілком прихильну до царського уряду. Декларація лояльності була тоді явищем звичайним і в переважній більшості випадків не

відповідала дійсним настроям, що панували у середовищі козацтва та інших верств населення Слобожанщини. Невдоволення політикою центрального уряду посилювалося з початком Північної війни: грамотою від 18 лютого 1700 р., надісланою з Розрядного приказу на ім'я полковників Сумського полку Гарасима та Андрія Гарасимовича Кондратьєвих наказувалося «Сумскаго Черкасскаго полка быть в конной службе казакам указанному числу 1230 человек»⁶.

Коментуючи участь слобідських козаків у війні за «австрійський спадок» (1740–1748), Д. Багалій справедливо і влучно зазначив: «Ім треба було виступити в похід за гряницю Росії і прийняти участь у боротьбі за австрійську спадщину, підтримуючи право Марії Терезії; до сього діла у них було стільки інтересу, скільки до позаторішнього снігу...»⁷. На нашу думку, подібними словами можна охарактеризувати й ставлення слобідського козацтва до подій, що розгорталися далеко на півночі на самому початку московсько-шведської війни. Це був перший бойовий конфлікт (особливо його початковий період), який прямо не стосувався слобідських полків і України загалом.

«Бойове хрещення» сумців у Північній війні розпочалася з т. зв. Свейського (Лівонського) походу до Ліфляндії. Слобідські козаки, як ніхто інший, ідеально підходили для військових конфліктів низької інтенсивності та здійснення рейдів у ворожому запіллі. У період «малої війни» 1701–1704 рр., вони брали найактивнішу участь у бойових діях, відзначившись у битвах під Ерестфером (1701) та Гумельсофом (1702). На відміну від московських офіцерів і солдат, старшинам і козакам українських полків, які впродовж осінньо-зимових рейдів і походів відігравали роль основних ударних сил і в результаті бойових дій та несприятливих погодно-кліматичних умов втратили чимало коней, нагород не передбачалося – царські урядовці вирішили, що з них достатньо і трофеїв, здобутих у Ліфляндії⁸. 1701 року в Москві було карбовано першу з 25-ти російських медалей, запроваджених Петром I, присвячену перемозі під Ерестфером⁹. Однак про нагородження нею бодай козацької старшини нічого не відомо.

Козаки, які повернулися з Лівонського походу, «объявили там во всеуслышание, как зло и презрительно обращались с ними великороссийские войска, как они отнимали у них взятую на войне добычу, били, топили в воде. Это обращение так подействовало на малороссиян, что некоторые из малороссийского посольства даже стали переходить на сторону шведских войск»¹⁰.

Після виводу 1704 року з Ліфляндії Сумський полк було відряджено на придушення Астраханського бунту (1705–1706). Невдовзі, захищаючи власні інтереси, слобожани взяли участь в урядовому Донському поході проти булавінців. 8 червня 1708 р. у нічному бою під Валуйками Сумський полк, оточений близько 20 тис. повстанців, втратив полковника і більше 300 козаків¹¹. Можливо саме цей факт зумовив вкрай низьку бойову активність сумців під час Сіверсько-Слобожанського походу шведсько-українського війська.

1708 року гетьман І. Мазепа уклав таємну угоду з Карлом XII, в якій певна увага приділялася слобідським козацьким полкам. На жаль, оригінальний документ першого україно-шведського договору не опублікований, оскільки, скоріше за все, не зберігся. Справа в тому, що радник королівської похідної канцелярії Олаф Гермелін, колегіальний професор Дерптського університету до війни, автор найважливіших державних актів, спалив польову канцелярію того самого дня, як тільки йому стало зрозуміла очевидність поразки шведів у Полтавській битві. Крім того, одразу ж після битви король наказав генералу Левенгаупту негайно знищити архів, щоб запобігти його захопленню московською стороною¹². Незважаючи на це, угоду можна реконструювати на основі авторитетних джерел. Одним з таких документів виступають спогади шведського «анонімного майора», додані до мемуарів офіційного шведського історіографа Г. Адлерфельда («Воєнна історія Карла XII»), які вийшли друком французькою мовою в Амстердамі 1740 р. Невідомим автором напевно виступає Петро Шоенстрем – секретар похідної королівської канцелярії. В своїх спогадах він подав наступне. Одна із статей угоди передбачала, що «шведський король може зробити зимовий постій у тій провінції [Сіверщині – *О.К.*], доки Мазепа збере все козацьке військо та прихилить на свій бік білгородських [слобідських – *О.К.*] козаків, як також донських козаків, що також були незадоволені тиранською московською владою, тому що цар поступово позбавив їх привілеїв». Згідно з іншою статтею, гетьман мав приєднатися до королівського походу на Москву зі слобідськими й донськими козаками, а також поставляти провіант шведському війську «з України та Слобідщини, найбільш родючих у всьому світі»¹³. П. Шоенстрем згадував і про умови українсько-польського договору І. Мазепи з королем Станіславом Лещинським, укладеним майже одночасно з українсько-шведським. Однією з його умов було залучення до цього союзу слобідських, донських козаків та хана калмиків Аюки¹⁴. Отже, виходячи з вище наведеного, можна стверджувати, що Слобідська Україна в планах гетьмана посідала не останню роль, а саме як джерело надходження продовольства та додаткової військової сили. Варто зауважити, що, навіть до приходу шведської армії, московські частини в Україні своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуваннями нагадували радше карну експедицію, аніж союзне військо. Отже і сподівання гетьмана на невдоволеність слобожан московською владою аж ніяк не є дивним.

Планам гетьмана І. Мазепи не судилося здійснитися через низку причин, у т.ч. через зраду частини старшинської верхівки. На поч. XVIII ст. в Україні вже сформувалася стійка промосковська партія з числа генеральної старшини. Власне це була не класична політична партія з певними програмними поглядами на подальшу долю України, а своєрідний «гурток» царських угодівців і підлабузників, які діяли, нехтуючи інтересами України, виключно заради можливості вислужитись і збагатитися. До змови проти гетьмана І. Мазепи, окрім його найближчого оточення, залучається й слобідська старшина в особі охтирського полковника Федора Перехреста, який після одруження з багатодовою почав іменуватися по жінці Осиповим¹⁵.

На початку 1708 р. генеральний суддя Кочубей написав донос на гетьмана – «за рукою своєю, все лжи превосходящую, сказку». Доправити пасквіль до Москви взявся Петро Янценко (Яценко, Яковлев) – «человек худородный, з жида перехрест»¹⁶. За дорученням генерального судді, полтавський полковник І. Іскра 13 лютого 1708 р. на р. Коломак зустрівся з охтирським полковником і попросив щоб той повідомив про «зраду» Мазепи київського воєводу Д. Голіцина. Не зволікаючи, Осипов виконав прохання донощиків і особисто передав донос князю Меншикову (за даними Філарета – 10 лютого 1708 р.)¹⁷.

Стародубському полковнику І. Скоропадському «со товарищи» гетьман доручив переконати царя передати «кривдників для слідства в Київ»¹⁸. Петро І, який на той час ще довіряв І. С. Мазепі, вирішив покарати змовників, зібравши їх до купи. 5 березня він наказав графу П. Головкіну письмово подякувати Осипову та Іскрі і запросити їх для нагородження за вірну службу. Майже одночасно Мазепа послав за Іскрою та Кочубеєм посиленій козацькій загін, але ті вже встигли сховатись у Осипова в Охтирському полку. Нарешті 18 квітня донощики були зібрані у Вітебську. Першого на допит взяли саме Осипова. Оцінивши ситуацію, він повністю видав своїх спільників, а невдовзі взагалі відмовився від знайомства з Кочубеєм. Наприкінці місяця відбувся суд, і змовники були покарані. Винятком був охтирський полковник, який не тільки «викрутився немов вужака», а ще й «за оказанную верность» отримав похвальну грамоту, яку цар повелів виголосити по всій Україні та безпосередньо у слобідських полках¹⁹. Пізніше, у 1711 р., Ф. Осипова призначили слобідським бригадиром. Драпічництво (здирство), підлабузництво, хабарництво та зрада взагалі були притаманні всім поколінням Перехрестів-Осипових, про що красномовно свідчать численні приклади, наведені у працях Д. І. Багалія та Є. Альбовського²⁰.

Направлення доносу за посередництвом слобідського старшини було певною перестраховкою – «московські» полки не підпадали під гетьманську юрисдикцію, а оперативність доведення інформації вказує на те, що слобожани швидше засвоїли уроки московської політики та права: згідно з «Соборным уложением» 1649 р. донос офіційно заохочувався, а замовчування відомостей про «державну зраду» вважалося карним злочином.

Про безумовну підтримку царату з боку слобідських урядовців не можна твердити однозначно. Наприклад, ми не маємо жодного повідомлення про подібну ганебну поведінку родини сумських старшин Кондратьєвих, утім як і про їх особливе «усердіє» стосовно блокади непокірного Запоріжжя, чий отаман Кость Гордієнко поділяв погляди гетьмана Мазепи. Цей факт пояснюється тим, що кожний слобідський полк в особі полковника чи родинного клану самостійно обирав пріоритети у визначенні друзів та ворогів, покровителів і спільників, як, власне, самостійно будував свої взаємини з владою. Не викликає сумнівів той факт, що перший сумський полковник Гарасим Кондратьєв добре знав гетьмана І. С. Мазепу. Адже останній отримав свою булаву значною мірою завдяки зусиллям Кондратьєва та охотницьких полковників. На початку серпня 1687 р., посланий воєводою Неплюєвим, передовий загін сумського

полковника Кондратьєва, до якого приєдналися частини Пешковського та Апостола, нейтралізував гетьманіча Г. Самойловича та його сердюків²¹. Натомість, завдяки підтримці І. Мазепи, Сумський та Охтирський полки були врятовані від повного розгрому татарами в бою 16 травня 1689 р. під Чорною Долиною під час другого Кримського походу. За досить короткий час у перебігу жорсткого бою зі 1500 чоловік, що налічувалося в обох полках, залишилося заледве 150 козаків²². Як писав автор «Історії Русів», наслідки могли б бути ще трагічнішими, «коли б гетьман після нагального й слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кілька піхотних сердюцьких полків»²³.

До цього варто додати, що Кондратьєви перебували у добрих стосунках з відомими старшинськими родами Гетьманщини, більшість з яких у свій час була прихильниками І. Мазепи. Родинними зв'язками сумські полковники були пов'язані з Велецькими та Скоропадськими²⁴. Андрій Гарасимович був одружений (напевно другим шлюбом) з внучатою племінницею полковника І. Скоропадського Оленою Михайлівною. Їхня донька вийшла заміж за вихідця з Гетьманщини підпрапорного та сумського полкового суддю В. Савича²⁵. Іван Андрійович (син А. Г. Кондратьєва) був одружений на доньці гетьманського старшини М. Миклашевського, а своїх доньок згодом повідавав заміж за «знатного товариша», колишнього мазепинця А. Гамалію та за бунчукового товариша А. А. Марковича. За невідомими нам зв'язками, Іван Іванович Кондратьєв доводився небожем (напевно внучатим племінником) Д. Апостола²⁶. Одружений на Кондратьєвій, П. Полуботок отримав маєток у с. Михайлівці Сумського полку. Під час арешту в 1723 р., завчасно попереджені Полуботком члени родини встигли знищити частину його паперів, а решту вивезли в далеку від Глухова Михайлівку²⁷.

Окрім цього, прибічниками І. Мазепи було чимало родичів сумської старшини: швагер полковника Андрія Кондратьєва лубенський полковник Дмитро Зеленський, син білопільського сотника С. Куколя Федір, що служив писарем при гетьманській канцелярії та був у таборі Карла XII. Під час Полтавської битви Ф. Куколь разом з Лизогубом з'явився до Апостола, а потім до Скоропадського. Це стало причиною того, що навіть у 1720 р. тривало слідство і в маєтностях Куколів робилися обшуки²⁸.

Старшини Сумського полку, об'єднані навколо клану Кондратьєвих, декларуючи лояльність до царського уряду, не виявляли надмірної активності проти гетьманців. Напевно, якщо вони щось і знали про наміри мазепинців, то не подавали виду перед царем та його урядовцями. Однозначно стверджувати про їх залучення до кола прихильників І. Мазепи не можна, проте ряд фактів наводить на таку думку.

Антишведські та антигетьманські настрої в середовищі сумського козацтва суттєво поглибилися взимку 1708–1709 рр. з огляду на каральні шведські експедиції та масові репресивні заходи, що здійснювалися московською стороною проти мазепинців.

З поступовим наближенням до України шведського королівського війська, бойові дії Північної війни кінця 1708 – початку 1709 рр. відбувалися вже у

безпосередній близькості, а той на території Сумського козацького полку та прилеглих до нього гетьманських і слобідських полків.

Замість того, щоб іти на Новгород чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепи, Карл XII вирушив на Україну. Проминувши Стародуб, ставка Карла XII розмістилася в с. Гірках на березі р. Десни. Сюди ж прибув і гетьман з частиною вірного йому війська. Московське військо рухалося майже паралельно королівським частинам, прикриваючи напрямом на північний схід. 27 жовтня 1708 р. царю стало відомо про перехід Мазепи на бік шведів, а вже 30 жовтня в с. Погребках відбулася військова рада, на якій було прийнято рішення захопити гетьманську столицю Батурина допоки шведи ще знаходяться за Десною.

Об'єднавшись із гетьманом, король приймає рішення негайно форсувати Десну. Місцем переправи він обрав ділянку ріки поблизу с. Мезина, що знаходилося на відстані поприща (одноденного переходу) від основних московських сил. Переправі намагався перешкодити загін генерала М. Алларта. Із незначними втратами шведи форсували досить серйозну перешкоду і рушили в напрямку ворога на Чапліївку. Захопивши її, шведське військо стало поспіхом гатити підмерзле болото, яке пролягло на шляху до Батурина. Від Лушників до Обтова у важкопрохідному місці було зроблено греблю завдовжки з кілометр. Природні перешкоди та удари московських частин катастрофічно уповільнили просування королівського війська та вірних І. Мазепі частин.

Утрата оборонної лінії на Десні змусила царську армію відійти через села Макове і Слоут на Глухів. При цьому загін Меншикова наражався на небезпеку бути відрізанам від основних сил. Однак царський урядовець уже 31 жовтня опинився під стінами Батурина. Жорстка й кровопролитна оборона гетьманської столиці тривала з 24 жовтня до 2 листопада 1708 р. Лише через зраду І. Носа, який показав таємний хід у місто, фортецю було захоплено. Квітуче місто дощенту знищили і спалили, а по Сейму ще довго пили трупи мирних батуринських мешканців. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб²⁹. Необхідно відзначити, що тактика «спаленої землі» широко застосовувалася московським командуванням. У листі до Б. Шереметева від 5 вересня 1708 р., надісланого з Мигновичів, Петро І рекомендував: «Извольишь отписать Аларту, чтоб когда станет отступать, то б все строение везде жег, город и деревни... Так же и в своей дивизии чинить изволь». 19 вересня було надіслано аналогічну вказівку відносно сотенного містечка Стародубського полку Почапа, «понеже сей городок плох и лутче при случае сжечь»³⁰. Подібні заходи перманентно здійснювалися на шляху просування королівських військ у напрямку до Полтави, що призводило до антимосковських виступів з боку місцевого населення та його поблажливого ставлення до шведів на початковому періоді їхнього Сіверсько-слобідського походу.

6 листопада 1708 р. у Глухові цар влаштував імітацію обрання гетьмана, яким було призначено Івана Ілліча Скоропадського. Місцєблюститєль патріаршого

престолу, галичанин за походженням Стефан Яворський та деякі єпископи 12 листопада виголосили І. Мазепі анафему.

Прибувши 7 листопада до Батурина, король та гетьман застали суцільну руїну, згарище та гори трупів. Втрати людей, артилерії, значних запасів продовольства та фуражу були не виправними. Відгомін батуринської різанини докотився й до Сумського полку. Захоплений в полон 2 листопада 1708 р. генеральний гарматний осавул Фрідріх Кенігсек, один з керівників героїчної оборони Батурина, помер від ран по дорозі до царської ставки. Однак йому й після смерті не дали спокою: спочатку тіло колесували в Конотопі, а потім його голову з виколотими очима «на столп каменном також на шпичу желізную воткнуно» в Сумах³¹. Подібною акцією московська влада намагалася залякати населення та запобігти можливим виявленням лояльності до «зрадників». Однак виникає запитання: чому голову генерального старшини привезли саме до Сум? Можливо, що до царського уряду дійшла певна інформація про приховану підтримку сумцями опального гетьмана. Низка подій, що відбувалися впродовж листопада-грудня 1708 р., можуть слугувати певним підтвердженням цього припущення. Але про це йтиметься нижче.

Після Батурина шведи зупинилися на кілька днів у Городищі, щоб зібрати розтягнуту на марші армію. Зима, що насувалася, змусила короля подбати про зимові квартири, і армія вирушила через Дмитрівку на Ромни, зайняті 18 листопада 1708 р. Майже одразу 4 шведські полки з маршу захопили Гадяч. Стрімкими ударами шведи просувалися територією Гетьманщини, впритул підійшовши до кордону зі Слобожанщиною. Район базування королівської армії обмежувався Прилуками, Ромнами, Гадячем, Лубнами та Лохвицею, що зумовлювало розпорошеність армії на площі 50 верст у ширину і 70 у довжину. В стратегічному відношенні вибір цього району для вінтер-квартир навряд чи був удалим. Перебуваючи в глибині України, шведи віддалялися від Дніпра, втрачали зв'язок зі своїми частинами в Польщі та потрапляли в ізольоване становище. Розпорошеність шведської армії зумовлювалася двома обставинами: неможливістю розквартирувати напередодні зими в одному чи двох містах більш ніж 30-тисячну армію та необхідністю розмістити полки на значній території, оскільки єдиним джерелом забезпечення військ провіантом і фуражем були реквізиції за рахунок місцевого населення. Шведам не вдавалось утримувати під своїм контролем усі поселення, розташовані між крайніми пунктами дислокації їхніх військ. Не знайшли вони на цій території і спокою від виснажливих переходів і безперервних сутичок, а також сток у продовольстві, на який вони так розраховували. Керівник московського Посольського відомства Г. І. Головкін так писав про становище шведів у середині грудня 1708 р.: «...принужден он (Карл XII – *О.К.*) всю свою армию з превеликою трудностию в самом стеснении держать, которого мы непрестанно партиями докучать не оставляем, ибо мы от него меньше двух миль с кавалериею нашею стоим»³². Шведам не давали спокою не тільки «летючі» загоны зі складу регулярних драгунських полків Петра I, а й козаки та населення прилеглих територій Слобожанщини та Гетьманщини.

Для переважної більшості населення України Північна війна була незрозумілою і чужою. Ставлення до шведсько-українського війська мешканців міст і сіл у листопаді 1708 р. було нейтральним або навіть прихильним. Як відзначає словацький посол євангелічного синоду до Карла XII, учасник Сіверського походу і автор «Подорожнього щоденника» Данієл Крман, 16 листопада 1708 р. мешканці придеснянського с. Лукнова «пригостили свого воєводу (І. Мазепу – *О.К.*) й короля хлібом і сіллю, рибою, медом і сиром. Король Карло, шануючи народний звичай, щиро прийняв ці дари і перед очима гостителів відломив хліб і їв, закушуючи іншими дарами цієї країни»³³.

Натомість ставлення місцевого населення до особового складу московської армії з самого початку просування шведів Україною було вкрай негативним. 1708 року на всіх українців без винятку було навішано ярлики «мазепинців», «зрадників» і «запроданців». Це давало привід показати істинну личину «братерської любові». Царські частини, що навіть просто проходили через міста і слободи, завдавали великих утисків їх мешканцям – захоплювали провіант і фураж, грабували та били козаків і простий люд. Поширеною стала вже згадувана практика «випаленої землі», коли напередодні приходу шведських частин москвинами знищувалися запаси продовольства та фуражу, а будівлі спалювалися. Про подальшу долю місцевого населення царські урядовці й думати не хотіли. Показовим щодо цього були спалення сіверянського м. Почепу та с. Хоружівки на слобідському прикордонні. За таких умов почастишала кількість сутичок з московськими вояками, в яких брали участь не лише місцеве цивільне населення, а й козаки. Останні знаходилися на межі відкритого збройного виступу.

Застосовуючи кордонну стратегію, Петро I на шляху шведської армії розташовував посилені гарнізони, які прикривали напрямок на північний схід у глиб етнічних московських земель. Розташовані по українських містах і селах московські гарнізони мали підтримувати «прихильний настрій для царя»³⁴, проте у більшості випадків стосовно місцевого люду їхні функції зводилися до ролі жандармів і потенційних катів. Особливо це стосувалося прифронтової смуги, де залякане щодо неприйняття шведів на постій населення автоматично наражалося на конфлікт з королівськими частинами. Фортеці Сумського полку вже в середині листопада готуються до можливої оборони: населення ховає найцінніше майно в цитаделях, а гарнізони намагаються нашвидкуруч привести до ладу укріплення.

Для більш оперативного управління своєю армією царський уряд налагодив дієвий зв'язок між цивільними та військовими установами. Після подій, пов'язаних із відступництвом від нього І. Мазепи, Петро I планував перевести «всю армію» до Сум, де хотів розмістити «гаупт-квартиру». Організація надійного поштового сполучення між гетьманськими та слобідськими містами, «которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания», була доручена «новообраному» гетьману І. І. Скоропадському. З огляду на відсутність урядового фінансування останній був змушений зобов'язати

місцеві козацькі та цивільні уряди і навіть духовенство сплачувати певну суму коштів на утримання поштової служби³⁵.

Як вже зазначалося, московське військо постійно базувалося на схід від району дислокації шведів, прикривало підступи до Білгороду та Курська, діючи за принципом кордонної стратегії. Як тільки на Десні кіннота виявила напрямок ворожого руху, Петро перемістив головні сили на південь. 16 листопада з Глухова він вирушив на Нову Слободу і Путивль, надіславши відповідний наказ князю М. М. Головкіну: «А мы отсель с своим полком пойдём к Путивлю, куда и вам надобно идти не мешкав»³⁶. Вирушивши 18 листопада з Путивля через с. Красне ставка прибула наступного дня до Тернів. 20 листопада вона передислокувалася до с. Хоружівки, куди зі Смілого прибули частини О. Меншикова, який доповідав Петру I: «Шведов счастливо отбили и гнали с полмили, и с четыреста взяли; обоз весь в передместье взяли. И потом, ради некрепости места, жителей выпустили (вигнали. – *О.К.*) в ыньяя городы». Хоружівку було пограбовано, про що писав сам Петро I: «Сего часу в местечко Оружовку мы приехали, где зело довольно обрели хлеба в скирдах стоячего. И понеже оное место Гамалеево (Антон Андрійовича. – *О.К.*), который с Мазепою у Шведов, ... оной хлеб велите брать. Буде же вам не надобно, то мы велим оной зжечь. Также и вина сыскали бочек с 30, которое також надобно взять». Того ж дня Петро наказав Б. Шереметеву «со всею пехотою иттить к Сумам будущего утра или до света, куда и мы завтра пойдём»³⁷. У Вільшані 22 листопада цар був присутнім на богослужінні у Миколаївській церкві, а потім обідав у маєтку судді Сумського полку Івана Пустовойта. 23-го числа в Марківці проводиться військова нарада. Б. Шереметеву, що перебував зі своїми частинами у Вірах, було наказано «пехоте всей стоять в Лебедине, в Михайловке, в Межиричах». До Лебедина, як однієї з найпотужніших сотенних фортець Слобожанщини, вирішено було перебазувати і штаб самого царя³⁸. З приводу дня народження О. Меншикова генерал Брюс влаштував тут феєрверк, а з Путивля прибули дружини царя та іменинника. Затримавшись через гучну гулянку, 26 листопада 1708 р. цар прибув до Лебедина. Звідси він зробив короткий перехід до Веприка, де оглянувши московську кінноту і гарнізон у 1500 осіб, повернувся до Лебедина. У ці дні він написав листа до сотника та козаків Котельви, в якому вихваляв їхню вірність і стійкість у боротьбі проти «невірних» козаків³⁹. Виконуючи рішення військової ради, московські частини Алларта розмістилися в Кризі, а генерал Інфлянт з 4 драгунськими полками прикривав рух піхоти до визначених містечок і сіл Лебединщини.

У листопаді цар відвідав Хоружівку Охтирського полку, розташовану в 4 верстах від полкового міста. Тут знаходився дерев'яний міст через Ворсклу на шляху до Лебедина: аналізуючи дії шведів, цар планував організацію прикриття напрямку на Білгород і Москву⁴⁰. Відвідував Петро I також с. Михайлівку Лебединської округи, де, згідно з переказами, спостерігав за стратою козаків-мазепинців, яких повісили на дубах і заборонили місцевому населенню знімати трупи допоки не розсиплються кістки.

Як зазначалося, опорними пунктами для московської армії в ці місяці стали Білопілля, Віри, Суми, Лебедин, Михайлівка, Межиріч та Охтирка. Дії Петра I у відповідь на перехід до шведів частини козацтва на чолі з гетьманом можна назвати блискавичними. За короткий період було написано значну кількість указів і листів до українських полковників і духовних осіб. В указі, надісланому від 27 листопада 1708 р. з Лебедина на ім'я полтавського полковника І. Левенця, передбачалося, що у випадку шведської облоги Полтави князю О. Волконському наказано «с Великороссийскими и с Слобоцкими полками итти в случение к вам». Однак наступного дня цар вирішив посилати лише Волконського, «а вместо ево посадить слобоцких Черкас (слобідських козаків. – *О.К.*) тысяч две», оскільки з Інгрії додатково викликалися 2 кінних і 6 піхотних регулярних полків⁴¹.

Поєднуючи пусті обіцянки й відверте улещування з терором, цар домігся того, що українське населення залякане й обдурене, позбавлене об'єктивної інформації про істинні наміри гетьмана Мазепи, залишалося в більшості пасивним до його виступу. З боку сотень Сумського козацького полку та його найближчих сусідів, вражених присутністю великої кількості московських частин, батуринським погромом, а невдовзі і лебединською різаниною, шведам було вчинено суттєвий спротив. Як вже згадувалося вище, 19 листопада, коли до сотенного містечка Сміле Лубенського полку, розраховуючи на зимові квартири підступили три кінних і один піхотний королівський полки, козаки та міщани відмовилися впустити їх. Меншиков та генерал Ренне, довідавшись про це, на чолі драгунських полків поспішили до Смілого і разом з козаками та мешканцями завдали шведам поразки: близько 500 чоловік було вбито, а 400 потрапили у полон. Увесь шведський обоз став трофеєм московських частин⁴².

Карл XII, дізнавшись про поразку своїх підрозділів, направив каральний загін під орудою полковників Дукера і Таубе, який форсованим маршем підійшов до Смілого. Використавши відхід Меншикова, шведи знову підступили до містечка Смілого, але й цього разу його жителі не впустили їх. Щоб виграти час до можливого підходу московського загону, вони пішли на хитрість. До шведського полковника Дукера прибула делегація від міщан і просила його затриматися на одну добу, щоб сміляни могли краще підготуватися до зустрічі шведського війська. Полковник погодився. Сміляни ж тієї ночі (на 21 листопада) з протилежної сторони міста впустили московський загін. На світанку разом із солдатами жителі міста здійснили вилазку і завдали шведам відчутних втрат. Через деякий час до Смілого підійшли головні сили Карла XII. Московський загін відступив, а з ним пішли і мешканці. Шведи зайняли Сміле, але не знайшли там жодної живої душі. Пробувши там добу, вони залишили місто і підпалили його. Царський офіцер Воронов, який прибув до Смілого після цих подій, писав про його стан: «А местечко Смелое выпалено все, дворы и гумна, а я стал в замку, а в замке халуп пять осталось, а в слободах халуп и гумен нет, а фуражу никакого нет». Після відходу шведів почали повертатися жителі міста

і взяли за його відбудову. З маршу шведська армія зайняла і село Хоружівку, яке за наказом короля було остаточно дограбоване⁴³.

Через деякий час після погрому Смілого шведський загін полковника Дукера зробив спробу оволодіти Недригайловом. Надвечір 30 листопада 1708 р. розвідувальний кінний загін в кількості 50 чол. підійшов до міста. Шведи спішилися і стали вимагати від козаків та мешканців щоб ті їх пустили до Недригайлова. Одержавши рішучу відмову, вони від'їхали, але через півгодини їм на допомогу прибуло 1500 кіннотників полковника Дукера. Московських військ у містечку не було. «И прежде стрельбы говорили они шведы недрыгайловским жителям, когда они от них ушли в замок, чтобы их пустили в тот замок, а сами б вышли, и обещали им, что ничего им чинить не будут». Підготувавшись до оборони, захисники попередили королівських солдат, «что их в город не пустят, хотя смерть примут». Відкривши вогонь, шведи кинулися на штурм міста. Захисники відповіли вогнем зі своєї зброї і почали лаштуватися до рукопашного бою. «И те слова шведы выслушав, стали ворота рубить, потом по них в город залп дали, а по них шведов из города также стреляли и убили шведов десять человек. И они шведы, подняв тела их, от замка отступили, и стали на подворках и церкви и дворы все сожгли». Близько 2 години ночі з 30 листопада на 1 грудня 1708 р. недригайлівський воевода Фрол Висковатий послав місцевого священника Андрія Олександрова до Лебедина, і він повідомив про те, що трапилось, фельдмаршалу Б. Шереметєву. Спаливши передмістя, королівський загін відступив від Недригайлова⁴⁴. На його подальшому шляху були сплюндровані навколишні села, зокрема Вільшана. Ієромонах Іосаф записав: «Року 1708 шведы конные й пешие всю слободу Ольшану разогнали, а козаки баталь чинили з шведами до самого Городища й пощады не было от шведа никому»⁴⁵.

Подібні сутички з просуванням військ Карла XII територією нинішньої Сумщини тривали й надалі. Просте населення дуже часто захоплювало у полон поодиноких шведських вояків і переправляло їх до штаб-квартири Петра I, чому сприяли щедрі обіцянки царя. За полоненого генерала була обіцяна винагорода у 2000 крб., за полковника – 1000 крб., за інших офіцерів – згідно з їхнім чином, за рядового – 5 крб., за вбитого шведа – 3 крб.⁴⁶. Однак, як-то кажуть, обіцянки – цяцянки: як написано в «Історії Русів», українці отримували «платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля – по царці горілки з привітанням: «Спасибо, Хохленок!»⁴⁷.

Під час різдвяного посту до кінця грудня 1708 р. у Лебедині знаходилася головна царська штаб-квартира. За місцевими переказами, цар зупинивсь у будинку лебединського сотника Татарчука, що знаходився в межах «великого осадного города» біля церкви Преображення Господнього (там, де зараз знаходиться будинок пожежної команди. – *О.К.*)⁴⁸. Разом з Петром прибули Меншиков та гетьман Іван Скоропадський.

У цей час в Україні старшин і козаків, запідозрених у прихильності до гетьмана, та тих, хто не з'явився на Глухівську раду для «обрання» Скоропадського, заарештовували та гнали в Лебедин на допити, якими

безпосередньо керував петровський поплічник О. Меншиков. Провини заарештованих встановлювались у відповідності до зізнань кожного, а зізнання добувались у відповідності до «Соборного уложения» 1649 р., тобто ступенями і за порядком – канчуками, батоном і розпеченим залізом, яким повільно проводили по тілу людини від чого шкіра кипіла і здіймалась пухирями. Той, хто проходив одне випробування, переходив до іншого, а хто не витримував, того вважали за винного і страчували.

На думку сучасного українського історика С. О. Павленка, на страту до Лебедина в основному були доставлені непокірні сердюки і компаніїці з-під Десни та з Новгород-Сіверського. Почувши про перехід Мазепи на бік Карла XII, 800 компаніїців, які переправлялися через Десну з московським генералом М. Інфлянтом, повернулися до гетьмана. До цих «зрадників» Петра I слід додати ще й 200 волохів, які повернулися з-під Новгород-Сіверського. Їхній перехід у табір мазепинців відбувався, напевно, не безкровно. У всякому разі, полковник А. Танський, прибувши в район розквартирування московських військ, спромігся зібрати під свою команду лише незначну кількість волохів другої половини свого полку⁴⁹.

У центрі Лебедина на майдані біля Преображенського храму кати (передусім Меншиков. – *О.К.*) рубали голову старшині, козакам, а також жінкам і дітям, запідозреним в прихильності до мазепинської партії⁵⁰. Стинання голів та вішання людей було для Меншикова «за іграшку» – колесування, четвертування і саджання на палю стало його звичним ремеслом. Як повідомляє невідомий автор «Історії Русів», «потерпіло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до дев'яти сот. Число се може бути приблизене, але, судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що зарито їх тут чимало. І якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття і небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був зняряддям і учасником лебединських тиранств та звірячих лютоостей, що жахають саму уяву людську»⁵¹. Орієнтовно в Лебедині загинуло близько 900 чол., в т. ч. і делегація від Запорізької Січі, послана до царя. Сучасний історик С. Павленко серед репресованих мазепинців, урядників та членів їх родин називає наступні імена: Яків Яременко (закатовано 1709 року), Прокіп Іваненко (1708), Н. Лютий (11.1708–1709), Опоченок (11.1708), Григорій Пархомов (01.1709), запорізький отаман Тимофій Полугер, посланець гетьмана до І. Скоропадського (11.1708), Трохим Васильович Троцина (29.11.1708 – 12.1708)⁵². Усього за підрахунками свідка подій і хроніста Петра Крекшина протягом листопада 1708 – липня 1709 рр. в Україні «изменников до тридцати тисяч порублено»⁵³.

За вироками, винесеними у Лебедині, велику кількість «мазепинців» і членів їхніх родин було заслано до Сибіру. На тих, хто залишився в Україні, на довгі роки було накладено особливу податкову повинність – т. зв. мазепщину, скасування якої, згідно зі свідченнями щоденника генеральної канцелярії 1722–1723 рр., добивалася від російського уряду козацька старшина⁵⁴. Мазепинці, що не зазнали прямих репресій всіляко утискалися, насамперед у майнових

питаннях. Так, граф П. Головкін привласнив собі ґрунти «зрадника» і родича сумських полковників Кондратьєвих Дмитра Зеленського на прикордонні Сумському полку та Гетьманщини в селах Костянтинівка та Хоружівка⁵⁵.

До Лебедина на поклін цареві збігалися козацькі старшини, в т.ч. і ті, хто брав участь у виступі гетьмана Івана Мазепи. Для залагодження негативного резонансу, викликаного на Україні лебединською різаниною, цар «великодушно» прийняв генерального хорунжого І. Сулиму, полковника Д. Апостола та деяких інших старшин, які небезпідставно підозрювались у довірливих стосунках з І. С. Мазепою.

Управлінська діяльність царської штаб-квартири в Лебедині була спрямована передусім на те, щоб не дати шведам можливості повернути на північний схід у напрямку Москви. З Лебедина відряджалися розвідувальні партії, розсилалися нові накази, догани та заохочення. До проведення розвідувальних акцій залучалися козаки і міщани Сумського полку. 24 листопада мешканці сотенного містечка Межиріч Іван Дадосі і Левко Кошман були відряджені в район розташування шведів, і, повернувшись, доповіли, що Карл XII перебуває в Ромнах, а «под Гадячем на реке После греблю раскопали, понеже от наших имеют опасение», про сутужний голодний стан шведського війська⁵⁶. 30 листопада Петро I надіслав старшинам Гадяцького полку наказ щодо призначення нового полковника замість С. Трощинського – родича І. Мазепи. З Лебедина ж гетьман Іван Скоропадський, розсилає свій універсал від 8 грудня 1708 р., спрямований проти «злокозненного» Мазепи і явно написаний під московську диктовку. Йдучи проти правди, Іван Ілліч розписував у ньому переваги перебування українців під «милостію монаршою» та закликав приєднатися до нього⁵⁷. До Лебедина стягувалися додаткові сили – гвардії капітан-поручик А. Ушаков отримав наказ «с казаками, которые с вами есть, подайся сюды к Лебедину ближе»⁵⁸. Пізніше цар особисто виїжджав з розвідувальною партією на рекогносцировку: він оглядав гарнізон Веприка та розташовані неподалік частини генерал-поручика Рена, а потім вивчав місцевість поблизу Гадяча, зайнятого королівським військом. Після повернення, 3–4 грудня 1708 р. цар провів у Лебедині військову раду, яка напрацювала рішення щодо подальшого ведення бойових дій зі шведами. Було розроблено план оволодіння Ромнами, де розміщалася головна квартира Карла XII. Для цього основну частину військ вирішили кинути на Гадяч для здійснення відволікаючого маневру, а в цей час генерал Алларт повинен був зайняти Ромни⁵⁹. Плануючи операцію, царська ставка навіть виходила з деяких властивостей характеру короля: його азартності і любові до стрімких атак кавалерії, які вносили сум'яття у лави частин, що оборонялись. На раді було вирішено демонстративним зосередженням значних сил у районі Гадяча зробити вигляд, що війська готуються до штурму міста. Суть плану московського командування полягала в наступному: більшій частині військ наказано було йти «добувать Гадяч, а генералу Алларту итти в Ромну... в таком намерении, что ежели король не пойдет на сикурс Гадяча, то Алларту не приближаться к Ромну, но добывать Гадяч; буде же пойдет на

сикурс, то от Гадяча отступить, а Алларту в Ромен вступить, дабы одно из двух сделать»⁶⁰.

Неподалік від Лебедина відбувалися постійні сутички зі шведськими загонами, постріли з гармат ясно було чути у місті. Посилоючи гарнізони найближчих до шведів населених пунктів, цар частину піхотних полків передислокував до Полтави, а інші – до Сум та Лебедина «и около оных по местечкам, селам и деревням, а конницу в Ахтырку»⁶¹. З огляду на велике значення Сумської фортеці 5 грудня 1708 р. цар направив до командира дивізії князя Анікіти Репніна в сотенне містечко Кригу (Білопілья) листа, в якому наказав негайно відправити до Сум московський регулярний полк «из средних, который пристойно» та «баталион из Глухова возми с собою». Від полкового командира найсуворіше вимагалось лояльне ставлення до місцевого люду – «чтоб никакого разорения и обид и насилия тамошним жителям не чинили». У випадку, якщо Сумська фортеця потребувала невідкладного ремонту, наказувалося терміново його виконати. Робітників пропонувалося залучити за сприяння сумського регіментаря Івана Андрійовича Кондратьєва та полкової старшини. До Сум, ще до отримання царського розпорядження, А. І. Репнін завбачливо перевів Устюзький полк. За переказами, в середині грудня Петро I особисто приїжджав до Сум з метою перевірки робіт щодо приведення місцевих укріплень до ладу⁶².

У цей час королівське військо теж не сиділо склавши руки. Репресії з боку шведів щодо слобідського населення ставали все більш жорстокими, але це не допомагало: 9 грудня (за іншими даними – 10 грудня) 1708 р. загін шведів чисельністю 500 чол. під проводом полковника Томаса Функа відряджено, щоб покарати та «навчити розуму» селян, які об'єдналися в різних місцях у повстанські загони⁶³. Шведський полковник Поссе про події, що сталися в козацькій слободі Терни, свідчив: «Коли шведи увійшли в містечко, всі козаки й селяни збіглися на церковне подвір'я і все воно і вся церква заповнилися народом. Навколо подвір'я ішов вал, а де він попсувався – там обвели палісадом. Шведи двічі атакували церковне подвір'я, але зустріли сильний опір, навіть жінки на валу й билися проти шведів, і противник був відбитий. На третій раз шведам вдалося влізти на вали, й драгуни почали рубати всіх, хто траплявся під руку – всього 1600 чоловік. Тих, хто сховався в церкві (в ній було повно народу) і не хотів відчиняти дверей, Функ звелів підпалити, і всі, хто був у церкві, згоріли». Дві години мешканці чинили опір, проте сили були нерівні: у захисників слободи було обмаль вогнепальної зброї та й та переважно дрібна, тоді як шведи мали її вдосталь. Старожили Тернів розповідали, що залишки валу завдовжки з півверсти можна було спостерігати ще в XIX ст. від річки Терн до самої середини селища⁶⁴.

Функ зажадав від мешканців Тернів, щоб вони відкрили ворота, але отримав відмову. Для об'єктивності варто відзначити, що у більшості подібних випадків шведи бажали лише відігритися, але налякане московськими погрозами населення часто провокувало їх на штурм.

Після «погамування» Тернів Функ з каральною експедицією рушив на Недригайлів. Довідавшись про це, 14 грудня Петро I надав А.Ушакову та підпорядкованому йому загону донських козаків наказ: «Господин капитан-поручик, по получению сего указа казакам всем, которые с вами есть, вели идти к Недригайлову, а сам ты одною своей персоною поезжай, не мешкав, к господину генералу Аларту, и что он вам прикажет делать, и то по его приказу исполнять неотложно. А казаки б конечно стали у Недригайлова завтра, т.е. 15-го дня к вечеру». 15 грудня Ушаков з донськими козаками прибув до Недригайлів. Разом з жителями міста вони відбили новий напад шведів, захопили у полон ротмістра і вісім солдат, «иних погубили и гнали под самый Ромен». У цьому бою полягло багато королівських вояків, навіки знайшовши спокій за тисячу кілометрів від своєї рідної домівки. За стійкість в обороні свого міста цар висловив його мешканцям подяку⁶⁵. «Он испепелил также несколько враждебных казачьих деревень и велел перебить всех, кто повстречался, чтобы внушить ужас другим», – розповідав з повним схваленням шведський королівський камергер Адлерфельд про дії шведського загону⁶⁶. 15 грудня Петро I, через підхід шведів до Марківки, наказав генералу М. Аларту здійснити розвідку боєм, «а буде партия (невелика частина. – *О.К.*), то, ежели возможно, чтоб поиск с помощью Божиею учинить над оными, понеже люди у вас в готовности»⁶⁷.

У період усіх цих подій активну допомогу шведам надавали роменці, що зберегли вірність гетьману Мазепі. Однак ця допомога часто-густо виявлялася в акціях проти своїх же братів-українців. Князь Д. Голіцин пізніше писав: «Грицько, сотник Роменский с шведами непрестанно набеги чинили и города разоряли, а именно местечко Смелое и город Недригайлов и два села Сумского полку разорили». Філарет відзначав, що в XIX ст. за р. Сулою, на горі, на відстані однієї версти від Недригайлова ще зберігалися рештки укріплення з колись глибоким ровом, що належало колишньому гетьману Мазепі. На його думку, тут була розташована артилерія, спрямована на Недригайлів⁶⁸. І донині цю гору місцеві жителі називають Мазепиною.

Петро I до кінця 1708 р. не полишав надії якщо не перетягнути гетьмана на свій бік, то хоча б виманити його для подальшої розправи. За вказівкою царя граф Головін 22 грудня писав з Лебедина відповідного листа, обіцяючи Мазепі амністію, «прежній уряд», а також виконати всі його «кондиції» (умови), якщо він захопить і приведе до царя Карла XII або принаймні «протчих знатнейших»⁶⁹. Однак цей лист залишився без відповіді – лебединські катівниці були занадто яскравим прикладом царського милування про яке в народі навіть склали прислів'я: «Московська ласка швидким конем їздить».

Характерною рисою зимової та літньої кампаній 1708–1709 рр. було те, що проти шведів діяли не тільки дрібні «партії», як це було раніше, головною метою яких було добування «язиків» та розвідка боєм, а й великі загопи, що вступали в бій проти значних сил шведів. Прикладом такої операції за участю кількох тисяч солдат і офіцерів з обох боків була трагічна для українців акція, пов'язана із захопленням Ромен та обороною Веприку. 16 грудня два загопи

московського війська – один під керівництвом Петра I, інший – під орудою генерала Алларта – здійснили напад на Гадяч і Ромни, причому з останніх шведів вибили остаточно, що мало для мешканців містечка аж ніяк не позитивні наслідки⁷⁰. План, розроблений під час Лебединської ради 3–4 грудня 1708 р., реалізувався повністю: Карл XII, який знаходився в Ромнах, повірив у серйозність московських намірів опанувати Гадячем і в кар'єр вирушив робити «сіккурс» гадяцькому гарнізону. Втрати з обох боків були досить значними, але вони вимірювалися не стільки вбитими, скільки обмороженими, особливо серед шведів – навіть сам Карл XII постраждав від сильної холоднечі⁷¹.

Як тільки шведи залишили Ромни, туди за ініціативою Меншикова з каральною експедицією були направлені частини українського гетьманського війська. Один із учасників походу писав про оперативність зайняття міста: «Отак 28 грудня на свято Безвинних, ми вирушили. Ворог довідався про наш відхід і деяких вояків, котрі там на одну або дві години залишились, після вторгнення взяв у полон»⁷². Експедиція мала подвійну мету: по-перше – покарати роменців за прийом до себе на квартири шведської армії, по-друге – «випробувати вірність» козацьких військ новообраного гетьмана Скоропадського. «І ті війська, будши неначе приголомшені й обезумлені тодішнім хаосом, із зажмуреними очима і скам'янілим серцем руйнували свою безневинну братію, Роменців, просто як ворогів своїх», – писав автор «Історії русів»⁷³. Наслідком карної експедиції стало майже повне винищення населення м. Ромен, певна частина якого розбіглася по навколишніх селах, а невелика партія дійшла аж до с. Юноківки на сході Сумського полку, де й оселилась.

Напад на Ромни змусив армію Карла XII перейти на більш тісні зимові квартири. Ставка шведського короля вирушила на Гадяч. Шлях між Ромнами, де тимчасово знаходилась основна маса королівського війська, та Гадячем був небезпечним через наскоки козаків і повстанців з числа місцевого посполитого населення. Перехід був розділений на два етапи із зупинкою у Липовій Долині. За місцевими переказами, через нестачу палива, один із шведських пікінерських полків під час переходу спалив усі свої держакі від пік, намагаючись зігрітися.

Гадяч шведи зайняли, коли вже настала ніч 28 грудня. Усі очевидці твердять, що під час цього переходу королівське військо втратило від 3 до 4 тис. осіб. Понятовський, вірний супутник Карла XII, писав «Перед тим, як прийти в Гадяч, шведи втратили три тисячі чоловік замерзлими, а крім того, всю обозну прислугу та багато коней»⁷⁴. Але поблизу Гадяча, у 12 верстах від нього, стояло містечко Веприк, що знаходилося під захистом московського гарнізону. Така наближеність не влаштувала короля, і він вирішив будь-якою ціною вибити звідти ворожі частини. Спроба з ходу оволодіти Веприком 5 січня 1709 р. успіху не принесла: гарнізон замкнувся у фортеці і вчинив запеклий опір. До того ж у шведів не знайшлося штурмових драбин та інструментів для руйнування воріт і стін. Тому королю довелося зайнятися справою, яку він не терпів, – облогою фортеці. До її штурму шведи приступили тільки вранці 6 січня.

Гарнізон Веприка з успіхом використовував для оборони усі дні, починаючи

з 27 грудня, коли шведські авангарди вперше з'явилися біля його укріплень. Захисники відремонтували вал, а головне, багаторазово облили його водою і він вкрився значним шаром льоду. Перед початком штурму генерали попереджали Карла XII про труднощі здобуття зледенілого фортечного валу і зависоку ціну, яку належало сплатити за досягнення сумнівної мети. Король, однак, не послухав порад: перший приступ не приніс успіху – обложені відбили штурм із великою втратою для ворога. Але зрештою комендант фортеці В. Фермор через брак пороху та марність оборони у ніч на 7 січня 1709 р. здав містечко. Тиждень потому, 12 січня 1709 р., цар видав указ, адресований усім комендантам фортець, розташованих у районі бойових дій, у тому числі і новопризначеному коменданту Полтави О. Келіну. Указ вимагав утримувати фортеці до останнього солдата – здача її ворогу означала смертну кару. Указ, крім того, визначав порядок заміщення посади коменданта: у випадку його загибелі керівником оборони ставав помічник, а у випадку загибелі помічника – старший за званням офіцер, що залишався живим⁷⁵.

Посланець словацьких протестантів до Карла XII Данієл Крман так писав про атаку королівського війська: «Перший удар шведів був нещасний, бо впало з них біля п'ятсот, між ними всім відомий граф Левенгаупт та інші славні полковники й офіцери. За другого штурму з допомогою драбин місто було взято, а дві тисячі московських вояків і стільки ж мешканців полонено. Король усіх помилював...»⁷⁶.

Підсумок штурму Веприка для шведів був украй жалюгідним: королівська впертість і нерозважливість коштувала втрати трьох полковників, 43 обер-офіцерів і понад 1200 рядових. Серед полеглих було чимало досвідчених бойових старшин, що були гордістю королівської армії. Здобуття невеликого сотенного містечка не давало жодної переваги для короля. Йти від Веприка далі на Лебедин, де знаходилася ставка Петра I, не було змоги ані через мороз, ані через стан шведської армії. Гетьман І. Мазепа, сподіваючись відрядити Карла XII з України, пропонував йому наступати на Білгород і звідти встановити зв'язок із залишками загонів булавінців. Зваживши все, король вирішив поки що силами кількох полків здійснити наступ на північ вздовж р. Псел. Розгадавши ворожі наміри, Петро I зробив спроби посилити Лебедин та Суми, а також Охтирку. В умовах суворих морозів його частини здійснили виснажливі переходи то до Лебедина (26 листопада), то під Веприк (30 листопада), то знову до Лебедина (25 грудня), то до Сум (26 грудня)⁷⁷.

Для Карла XII зрештою стало зрозуміло, що, йдучи на північ долиною Псла, він буде змушений брати одне за одним укріплені міста і містечка: Камінне, Лебедин, Сумську Ворожбу, Суми, Миропілля та Суджу. З огляду на суттєві втрати при штурмі незначних веприцьких укріплень, не було жодної причини очікувати, що штурм цих фортець, особливо полкового міста, обійдеться дешевше. Тим більше, що розвідка доповідала про значну концентрацію московських частин у цьому районі.

Як вже зазначалося, обидві армії несли тяжкі санітарні втрати від надзвичайно суворої зими. Неймовірна холоднеча 1708 року охопила всю

Європу і завдала величезної шкоди садам і посівам. Зазвичай м'яка, тогорічна зима на Україні теж видалася надзвичайно холодною. Солдати в кращому випадку обморожували обличчя, руки та ноги, у гіршому – замерзали насмерть. 22 грудня московський генерал Карл Ренне доносив Меншикову: «Кого ни пошлешь, повредит либо лицо либо руки или ноги ознобе». Узагальнені зведення про втрати московської армії від грудневих морозів 1708 р. наводить «Гистория Свейской войны». Про перехід одного підрозділу в ній зазначається: «В той час мороз був надзвичайний, такий великий, що птахи в повітрі вмирили; і хоча наші більшу частину дороги йшли біля лісу, також ночували біля сіл, однак близько 150 чоловік відморозили руки і ноги і кілька десятків померло». Люди з обох армій гинули на морозі тисячами, але, окрім холоду, їхні страждання посилював голод. Московські найманці зі сформованого того року загону волохів (800 осіб) були покинуті напризволяще своїми командирами. 24 грудня 1708 р. вони скаржилися, що «скучают, что и хлеба купить не на что» – їхній полковник та інші старшини поїхали до Лебедина, взяли там їхню платню, а «к ним не везут»⁷⁸. 27 грудня Петро отримав від генерал-лейтенанта Генріха фон дер Гольца з Межирича лист про те, що солдати новоприбулих Новгородського і Ростовського полків мають вкрай незадовільне обмундирування, «зело зябли и значное число в марше позади осталось, о которых и надежды нет, чтобы оные при столь злой погоде и жестоком морозе к своим regimentам паки здоровы назад возвратились». 30 грудня Гольц доповідав уже з Марківки про неможливість щось запропонувати «больному и обмороженому солдату для его выздоровления и помощь ему» – в польових аптеках відчувався гострий брак елементарних ліків і «пластирів»⁷⁹.

Природно, що шведи зазнали значно більших втрат, аніж московська армія. Екіпірування королівських солдатів, яке до того ж достатньо зносилося після виходу із Саксонії, не було пристосоване до умов суворої зими. Сучасники зі шведського табору залишили чимало свідчень, стосовно того, скільки солдатських і офіцерських життів забрала зимова холоднеча. Представник Станіслава Лещинського при ставці Карла XII Станіслав Понятовський записав: «Перш ніж прийти в Гадяч, шведи втратили три тисячі солдатів, що насмерть замерзли: крім того, всі служителі при візках і багато коней»⁸⁰. Інший учасник походу шведського короля, протестантський суперінтендант (єпископ) Данієл Крман у своєму щоденнику занотував деякі подробиці. Запис від 22 грудня 1708 р. (2 січня 1709 р. за н. ст.), коли Крман прямував з Русанівки до Гадяча, куди направлявся король із «сіккурсом», свідчить: «Щоб не змерзнути, поклав я до возу нагріту цеглу і нею зігрівав руки й ноги... Треба було проїхати лиш дві милі, але через широкі поля, на яких скаженів варварський, найдикіший і найльодовитіший вітер так нестерпно, що деякі наші фурмани, несучись на конях, змерзли. Інших, особливо тих, що від надмірної норми паленки заснули, знайшли у возах і підводах мертвими, іншим за нігті зайшли зашпори, а мороз поступово перейшов аж до грудей і вкоротив їм віку... Наступного дня почали фельдшери воякам, які приходили до нас, відрізати своїми ножиками з ніг і рук замерзле й загниваюче м'ясо»⁸¹.

До початку грудня 1708 р. Петро вважав шведську армію настільки виснаженою й ослабленою, що припускав можливість генерального бою, від якого раніше наполегливо ухилявся. Зберігся царський указ, звернений до учасників військової ради, що відбулась у головній ставці в Лебедині, очевидно, 3 грудня. Указ підвів підсумки кампанії 1708 р., оцінюваної царем більш ніж позитивно, оскільки вона знекровила шведське військо. «Понеже всегда советовано, - писав цар, - удалитися от генеральной баталии, что и чинено чрез все лето, чувствительно же великий урон неприятелю учинен. Ныне же по всем видам едва ли и весьма невозможно без генеральной баталии обойтись». Дві обставини, на думку Петра, сприяли тому, що саме зараз, у зимові місяці, належало не ухилитися, а шукати вирішального бою Північної війни. По-перше, морози скували кригою річки і болота, тобто створювалися сприятливі умови для маневру. По-друге, що ще більш суттєво, з генеральним боєм необхідно було поспішити, щоб упередити з'єднання головної шведської армії на Україні, польського війська Лещинського та корпусу генерала Крассау, що знаходився в Польщі. Резюмуючи свої розрахунки, Петро вважав, що битву треба давати до настання весни, «ибо тогда худого, а не лучшего ждатель»⁸².

Документи про обговорення пропозицій царя на військовій раді 3 грудня в Лебедині не збереглися, але, певно, вони було відхилені. Якби військова рада підтвердила необхідність дати генеральну баталію, то навіть при відсутності рішення військової ради і письмових пропозицій, поданих її учасниками, документи тієї пори донесли б до нас які-небудь ознаки підготовки до генерального бою. Однак їх немає. Єдине відображення побоювань царя щодо можливості об'єднання армій Крассау і Лещинського з королем і його наміру перешкодити цьому міститься в указі генералу на московській службі барону Генріху фон дер Гольцу від 22 грудня 1708 р. Цар наказав барону відправитися до Києва, а звідтіля – у Польщу. Мета перебування там московських військ полягала в наступному: «накрепко надлежит смотреть, дабы никакими мерами неприятеля через Днепр с помощью Божией не пропуститъ», не зупиняючись при цьому перед боєм з ним⁸³.

Відносне затишшя у війні дало можливість Петрові приділити час і увагу справам, що не мали, на перший погляд, безпосереднього стосунку до військових турбот. У Сумах, де цар знаходився близько півтора місяця, його можна було побачити за вивченням друкованих книг, читанням перекладів, складанням указів про організацію губерній, удосконаленням цивільного шрифту⁸⁴. Водночас шведське військо, з огляду на морози, що суттєво послабилися, змушене було займати більш широкий квартирний район.

Грудень 1708 – січень 1709 рр. без перебільшення можна назвати ще й періодом війни маніфестів. 16 грудня Карл XII українською мовою видав універсал-звернення до українців, в якому пояснювались причини здійснення ним Сіверсько-Слобожанського походу і викривалась антиукраїнська політика Московської держави. 21 (за іншими даними 24) січня 1709 р. московський цар у Сумах видав маніфест, в якому повідомляв про листи Мазепи до Лещинського та «розкривав» наміри гетьмана передати Україну під панування

Речі Посполитої. Хід у відповідь на шведський універсал Петро I зробив 3 лютого 1709 р., підписавши в тих же Сумах черговий маніфест, в якому йшлося про безнадійний стан шведського війська, неминучу його поразку та знову про «зраду» та «запроданство» гетьмана І. Мазепи⁸⁵. Універсали гетьмана-«зрадника» через зрозумілі причини не знаходили відгуку у слобожан, а його прихильники зазнавали побиття⁸⁶.

Варто відзначити, що деяка інформація про зміст українсько-шведсько-польських угод напевно дійшла до московського уряду: ще не маючи ніяких документів, але спираючись на усну інформацію Д. Апостола, він використовував це в своїх маніфестах, починаючи вже з 1708 р., у яких стверджувалося, що Мазепа хоче відірвати Україну від Росії та прилучити її до Польщі. Якби 1709 року документ і справді був знайдений у залишках шведського польового архіву, то вже тоді б використали його проти опального гетьмана, не кажучи вже про пізніших російських і радянських істориків.

26 (за іншими даними – 25) грудня 1708 р. Петро разом з Інгерманландським і Охтирським полками відбув з Лебедина до Сум, де в той час вже стояли чотири полки. До Сум 28 грудня було перенесено і головну військову квартиру царя, сюди прибула гвардія⁸⁷. Перший день нового, 1709 року, цар відзначав молебнем у дерев'яному Спасо-Преображенському соборі. Під час відправи влаштували салют, а після цього було заплановано гучний банкет. «При чем, – як свідчив П. Крекшин, автор праці «Год из царствования Петра Великого 1709», – били из пушек и от гвардии из ружья пальба; генералитет и штаб-офицеры обедали в доме Царскаго Величества, веселились до двух по полуночи»⁸⁸. 5 січня 1709 р. цар підписав грамоту «в Сечу Запорожскую к кошевому атаману и ко всему посольству», якою наказував низовикам «по всегдашней верности своей» московським володарям бути також «послушными» новому козацькому регіментарю І. Скоропадському. Керівник Посольського приказу граф Ф. Головкін переслав її гетьману з порадою чинити з нею на власний розсуд: відправляти до запорожців чи ні. На думку Головкіна, «той грамоты посылать ныне не потребно», бо ось-ось мало вирішитися питання про долю Січі⁸⁹.

6 січня святкування продовжувалися: пишно та «весело» відзначалось у Сумах і Свято Різдва Христового. В цей день на площі перед Воскресенською церквою пройшов військовий парад, після якого відбулася військова рада, на де розглядалось питання про можливість уведення в Україну всієї московської армії «для защиты ея от разорения». Також було прийнято рішення про початок активних бойових дій проти шведів і укріплення «слобідських городків»⁹⁰.

А в цей час шведи продовжували рух у напрямку Полтави. Як вже згадувалося, 7 січня 1709 р. московський комендант Веприка полковник Фермор, що мав гарнізон із 1500 вояків, капітулював. 20 січня трихтисячний кавалерійський загін полковника Дукера несподівано з'явився біля сотенного містечка Грунь, яке було взяте без особливих зусиль і повністю спалене. Через тиждень шведи захопили сотенне містечко Куземина і переправилися тут через Ворсклу. Жителі Куземина розбіглися по сусідніх селах і разом з мешканцями інших населених пунктів розпочали партизанську боротьбу. Невеликі групи

королівських кіннотників, які водили напувати своїх коней до річки, просто знищувались. Генерал-майор Крузе змушений був наказати водити коней на водопій тільки разом по 2–3 загони під командою офіцерів.

У ніч з 27 на 28 січня Карл XII з двома тисячами кінноти підійшов до Опішні і здобув її майже з ходу, а звідти вже вирушив на Котельву. При ньому було 7–8 кавалерійських полків і польова артилерія. Близьке сусідство московської та козацької кінноти, яка здійснювала постійні наскоки, не давало спокою шведам. Карл XII вирішив відкинути московські частини на схід за Ворсклу, спустошити широку смугу місцевості вздовж її лівого берега, зробивши її неможливою для розташування військ і, просунувши шведську армію до Ворскли, прикритися важкопрохідними берегами річки.

27 січня Меншиков доповідав царю про концентрацію шведських сил у районі сотенного містечка Котельви та про рух армії Карла XII на схід у напрямку Охтирки з метою її штурму. Останнє могло означати, що шведи мають намір пробиватися на Москву. Петро I наказав головним силам негайно виступити із Сум до Охтирки для прикриття оперативного напрямку на Білгород і на Харків. Царська гвардія виступила заздалегідь, а 28 січня із Сум вирушає Меншиков з 20 драгунськими полками, які прибули до Охтирки 30 січня. 4 лютого 1709 р. сюди перемістилася й царська штаб-квартира⁹¹.

Петро I знаходився в Сумах майже місяць – з кінця грудня 1708 р. до кінця січня 1709 р. До міста постійно стягувалися все нові й нові війська – 19 (16) січня 1709 р. сюди прибули ще п'ять резервних полків вишколених рекрутів на чолі з царевичем Олексієм Петровичем, сформованих і підготовлених ним особисто. Була підписана значна кількість указів військового й цивільного призначення. Тут, в царській штаб-квартирі, приймалася і узагальнювалася дипломатична і розвідувальна інформація, віддавалися накази військам. У Суми з інформацією про ситуацію на Запоріжжі та на Україні загалом прибували посланці від кошового отамана Івана Черняка. З відповідними наказами Петро відряджав їх до гетьмана Скоропадського та Меншикова, який рухався в напрямку Полтави⁹². 3 лютого 1709 р. Петро I у відповідь на універсал Карла XII підписав черговий маніфест, в якому король звинувачувався у наклепництві та брехні, в т.ч. стосовно недавніх подій: «Також он, Король Шведский, и урон своих под Смелым, от наших войск претерпенной, с явною ложью себе в выиграш приписует»⁹³. Це був останній день перебування царя в полковому місті, після чого він вирушив на південь до Охтирки та Краснокутська. Царя в Сумах дещо затримав син Олексій Петрович, який лікувався від лихоманки у придворного лейб-медика Дупеля і відбув з міста аж 12 лютого 1709 р.⁹⁴.

Протягом 1709 р. на території Сумщини було розквартировано дивізію фельдмаршала Петра Матвійовича Апраксіна, якому безпосередньо підпорядковувалася вся Слобідська Україна⁹⁵.

Відбуваючи на початку лютого 1709 р. із Сум, Петро залишив Репніну, Шереметеву і Меншикову «меморію, что без меня чинить». Репнін мав організувати новий набір рекрутів і офіцерів, стосовно воєнних дій він

зобов'язувався продовжувати турбувати ворога несподіваними наскоками і не давати йому відійти у напрямку Дніпра. Шереметєв отримав конкретне завдання – наздогнати корпус генерала Крейца, розташованого окремо від основних сил шведів і розбити його, а у випадку руху Карла XII у глиб Московщини – зв'язати частину шведського війська боями на Україні⁹⁶.

Подальші події розгорталися вже на землях Охтирського полку, а далі – на території Гетьманської України. 27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва, де проти 25 тис. шведів і близько 13–15 тис. козаків І. Мазепи (при 30 гарматах) Петро I виставив 63–67 тис. вояків та 102 гармати⁹⁷. Харківський та Ізюмський козацькі полки брали участь у битві, а Острогозький козацький полк вартував московський флот в Азові. На відміну від них, як видно з листа Шереметєва від 13 квітня 1709 р., Сумський слобідський козацький полк на чолі з І. А. Кондратьєвим у цей час перебуває у Гадячі, а невдовзі разом з Охтирським полком вирушає охороняти кордон з Диким полем від можливих татарських наскоків⁹⁸. Є. Альбовський однак вказував, що в цей, згідно маніфесту від 26 травня 1709 р., «слобідські полки... були розташовані на кордонах Гетьманщини, щоб не пропускати загоны запорожців на Україну»⁹⁹. Причини ж остерігатися останніх були досить вагомими: за підтримку політики гетьмана І. С. Мазепи, 14 травня царськими регулярними військами була вщент зруйнована Чортомлицька Січ на о. Базавлук¹⁰⁰.

Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» наводить неповний перелік козацької старшини Сумського полку, яка брала участь у «боротьбі Петра Великого з Карлом»: «а) сотне вышней Сыроватки – сотник Максим Нерода; б) сотне нижней Сыроватки – сотник Прокоп Тихонов, он же и обозный; в) сотне Сумской Ворожбы – сотник Грицко Лобода; г) города Суджи 1-й сотне – сотник Трофим Яковлев, хорунжий Процик Хведоров; 2-й сотне – сотник Михайло Яковлев»¹⁰¹. Безумовно, що з боку царя протягом усього Сіверсько-слобідського походу шведського війська Сумському полку приділялася особлива увага. Передусім, як опорному району в площині кордонної стратегії. Однак виникає підозра, що напередодні приходу шведів і під час квартирування московських військ на землях полкового регіменту було не так вже й спокійно. Можна припустити, що й тут, подібно до гетьманських територій, відбувалися якісь, поки що нам невідомі антимосковські виступи – інакше чим можна пояснити численні залякування сумців (в т.ч. виставлення напоказ відрубаної голови Фр. Кенігсека), наказ щодо «превентивного» вивезення з Сумської фортеці артилерії, «наглядання» з боку дивізії Апраксіна¹⁰², особисті вказівки царя щодо ввічливого ставлення московського командування до сумських старшин, а також відмову від використання в битві під Полтавою Сумського та Охтирського полків. На нашу думку, подібні дії Петра I були зумовлені його побоюваннями щодо можливості переходу місцевих козаків на бік Карла XII та І. Мазепи. Їх причиною певною мірою могла слугувати й інформація про умови вище згадуваної українсько-шведської угоди.

На жаль, все це через відсутність джерел залишається припущенням – під час фатальних для сумських архівів пожеж 1796 та 1840 рр. загинула більша частина архіву Сумського полку.

¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. – Х., 1886. – Т.1 (далі: Материалы...). – С. 118.

² Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003 (далі: Маслійчук В. Л.). – С. 57, 58; Материалы... Вказ. праця. – С. 184.

³ РДАДА, ф. 210. Розряд, Білгородський стіл, стовп. 599, арк. 565–571, 654–660.

⁴ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993 (далі: Багалій Д.І.). – С. 165.

⁵ Там же. – С. 84.

⁶ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 2–3 (далі: Филарет. Отд. 2–3.). – С. 325.

⁷ Багалій Д. І. – С. 102.

⁸ Мельник Л. Про участь українського козацтва у військових діях в Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1721 рр.) // Історія України. – 2001. – № 20 (далі: Мельник Л.). – С. 4.

⁹ Военное дело. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М., 2006. – С. 326.

¹⁰ Мельник Л. – С. 4; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3т. / Т.3. – К., 1993 (далі: Яворницький Д.І.). – С. 235.

¹¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1 (далі: Филарет. Отд.1). – С. 191; Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VII. Вып. 2. – М., 1946. – С.703–705.

¹² Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С. 214.

¹³ Там же. – С.215.

¹⁴ Там же. – С. 216.

¹⁵ Багалій Д. І. – С. 75.

¹⁶ Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004 (далі: Гуржій О.). – С. 41.

¹⁷ Филарет. Отд. 2–3. – С. 48.

¹⁸ Гуржій О. – С. 41.

¹⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993 (далі: Бантыш-Каменский Д. Н.). – С. 376, 378.

²⁰ Багалій Д.І. – С. 159; Альбовский Е.А. Харьковские казаки, 1-я книга 1-го тома. – Х., 2005. – С. 147–148.

²¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 2, спр. 14778, арк. 218.

²² Елчанинов А. Г. История военного искусства в России до воцарения Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб., 2003. – С. 95; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 162.

²³ Величко С. В. Літопис. Т. 2. – К., 1991. – С. 370.

- ²⁴ Маслійчук В. Л. – С. 158.
- ²⁵ Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. Т.13. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т.П. – Ч. I и II. – С. 393, 435.
- ²⁶ Маслійчук В. Л. – С. 158.
- ²⁷ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 517.
- ²⁸ Маслійчук В. Л. – С. 110.
- ²⁹ Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003 (далі: Павленко С.). – С. 376.
- ³⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VIII. Вып. 1. – М., 1948 (далі: Письма и бумаги... Вып. 1.). – С. 119.
- ³¹ Павленко С. – С. 381.
- ³² Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990 (далі: Павленко Н.И.). – С. 292.
- ³³ Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999 (далі: Крман). – С. 41.
- ³⁴ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991. – С. 82.
- ³⁵ Гуржій О. – С. 205–206.
- ³⁶ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 314.
- ³⁷ Там же. – С. 317, 320.
- ³⁸ Там же. – С. 320, 321.
- ³⁹ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994 (далі: Рігельман О.І.). – С. 554; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. – Х., 1954 (далі: Слюсарський А.Г.). – С. 122.
- ⁴⁰ Филарет. Отд. 2–3. – С.48.
- ⁴¹ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 325, 327.
- ⁴² Павленко Н.И. – С. 293.
- ⁴³ Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 404; Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1708–1709. – М., 1958 (далі: Шутой В. Е.). – С. 327–328.
- ⁴⁴ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 2002 (далі: Тарле Е. В.). – С. 347; Шутой В. Е. – С. 329–330.
- ⁴⁵ Филарет. Отд. 2–3. – С. 580.
- ⁴⁶ Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис Історії Сумщини. Вип. 2: Від сер. XVII до кін. XVIII ст. – Суми, 2000 (далі: Корогод Б.Л., Корогод Г. І.). – С.44.
- ⁴⁷ Історія Русів. – К., 1991 (далі: Історія Русів). – С. 265.
- ⁴⁸ История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980 (далі: История городов и сел...). – С. 361.
- ⁴⁹ Павленко С. – С. 333.
- ⁵⁰ Кравченко В. Захоплююча мандрівка у глибину століть // Життя Лебединщини. – 11 вересня 2002. – № 76.
- ⁵¹ Історія Русів. – С. 268–269.
- ⁵² Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. Семенова. – Спб., 1902. – Т.2. – С. 612, 617; Гуржій О. – С. 149.
- ⁵³ Павленко С. Репресовані у справі повстання 1708–1709 рр. мазепинці, урядники та члени їх родин // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українських козацтв. – К., 2004. – С. 405.

- ⁵⁴ Шевчук В. Про журнал чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 39.
- ⁵⁵ Маслійчук В. Л. – С. 116.
- ⁵⁶ Корогод Б. Л., Корогод Г. І. – С. 43.
- ⁵⁷ Рігельман О. І. – С. 555, 562.
- ⁵⁸ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 348.
- ⁵⁹ История городов и сел... – С. 11.
- ⁶⁰ Павленко Н. И. – С. 293.
- ⁶¹ Рігельман О. І. – С. 563.
- ⁶² Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 342.
- ⁶³ Павленко Н. И. – С. 293.
- ⁶⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VIII. Вып. 2. – М., 1951 (далі: Письма и бумаги... Том VIII. Вып. 2). – С. 997.
- ⁶⁵ Шутой В. Е. – С. 329–330.
- ⁶⁶ Тарле Е. В. – С. 344.
- ⁶⁷ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 352.
- ⁶⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 552.
- ⁶⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 576.
- ⁷⁰ Андрианов П. М. Эпоха Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб., 2003 (далі: Андрианов П. М.). – С. 170; Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 404, 407.
- ⁷¹ Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 407.
- ⁷² Крман – С. 53.
- ⁷³ Історія Русів. – С. 269.
- ⁷⁴ Тарле Е. В. – С. 358.
- ⁷⁵ Павленко Н. И. – С. 294.
- ⁷⁶ Крман – С. 52.
- ⁷⁷ Павленко Н. И. – С. 294; Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁷⁸ Тарле Е. В. – С. 361.
- ⁷⁹ Письма и бумаги... Том VIII. Вып. 2. – С. 1060, 1064.
- ⁸⁰ Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁸¹ Крман – С. 54, 56.
- ⁸² Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁸³ Там же. – С. 361–362.
- ⁸⁴ Павленко Н. И. – С. 295.
- ⁸⁵ Рігельман О. І. – С. 565–574; Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁸⁶ Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Х., 1998. – С. 22.
- ⁸⁷ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів в 7 т. – К., 1981. – Т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи (далі: Квітка-Основ'яненко Г. Ф.). – С. 40.
- ⁸⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁸⁹ Гуржій О. – С. 139.
- ⁹⁰ Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁹¹ Андрианов П. М. – С. 170; Яворницький Д. І. – С. 285.
- ⁹² Квітка-Основ'яненко Г. Ф. – С. 40; Яворницький Д. І. – С. 302.
- ⁹³ Рігельман О. І. – С. 572.

⁹⁴ Слобода. Історичне минуле міста Суми Харківської губернії священика Іакова Левитського // Добрий день. – 26 квітня 1991. – №17.

⁹⁵ Альбовський Є. Історія Харківського слобідського козацького полку // Прапор. – 1990. – №8 (далі: Альбовський Є.). – С. 98.

⁹⁶ Павленко Н. И. – С. 298.

⁹⁷ Павленко С. – С. 402–403.

⁹⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 329.

⁹⁹ Альбовський Є. – С. 96.

¹⁰⁰ Слюсарський А. Г. – С. 127.

¹⁰¹ Филарет. Отд. 1. – С. 66.

¹⁰² Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году // Извлечение из современного отчета Киевской губернии. – СПб, 1897. – С. 53, 59.